

Одробінський Ю. В.

*канд. мистецтвознавства,
Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія
Київського національного університету
культури і мистецтв»*

ОБРАЗНО-ЗМІСТОВА КОНЦЕПЦІЯ ГЕРБОТВОРЕННЯ САРМАТСЬКИХ ЦАРІВ БОСПОРУ

Анотація. Стаття присвячена вивченню емблематики сарматських царів Боспору у контексті композиційної та образно-змістової будови, як символів-рудиментів герботворення на теренах сучасних українських земель. Особлива увага тут приділяється дослідженню художніх особливостей форми та змістовому характеру знаків-символів, що були нанесені на кам'яні плити, монети та керамічні вироби I ст. до н.е. – початку IV ст. н.е.

Ключові слова: знаки-символи, систематизація, композиція, образ і форма, кам'яні плити і монети Боспору.

Аннотация. Одробинский Ю.В. Образно-содержательная концепция создания гербов сарматских царей Боспора. Статья посвящена изучению эмблематики сарматских царей Боспора в контексте композиционного и образно-содержательного построения, как символов-рудиментов создания гербов на территории современных украинских земель. Особенное внимание уделяется тут исследованию художественных особенностей формы и содержательному характеру знаков-символов, которые были нанесены на каменные плиты, монеты и керамические изделия I века до н.е. – начала IV века н.е.

Ключевые слова: знаки-символы, систематизация, композиция, образ и форма, каменные плиты и монеты Боспора.

Annotation. Odrobinsky Y. Figurative concept of creating meaningful emblems Sarmatian kings of the Bosphorus. The article studies the emblems of Sarmatian kings of the Bosphorus in the context of composition and image-content building as character-like rudiments of creating coats of arms on the territory of modern Ukrainian lands. Particular attention is paid here to the study of artistic features of the form and meaningful signs and symbols that have been applied to the stones, coins and pottery of the I century AD - the beginning of the IV century AD.

Keywords: signs and symbols, systematization, composition, image and form, Bosphorus stones and coins.

Постановка проблеми. На теренах сучасного Півдня України історики і археологи знаходять безліч знаків різного походження, де найпоширенішими є сарматські знаки-символи Північного Надчорномор'я, що датуються вченими I ст. до н.е. – початку IV ст. н.е. Проблемою їхнього вивчення сьогодні залишається значення та приналежність до тієї чи іншої династії Боспорських царів. Також залишається невідомим їхнє однозначне розшифрування символів. Ці знаки викарбовувались і відливались на різних предметах ужитку, кам'яних плитах і монетах у вигляді монограм, идеограм, тамгів або культових символів.

Аналіз досліджень і публікацій. Активно почали досліджувати це питання ще з кінця XIX – початку XX ст., намагаючись накопичити достатню базу для подальших досліджень. В.С.Драчук [3,4], Г.П.Іванова [6,7], М.А.Константинов [8-11], В.М.Корпусова [12], Е.І.Соломонік [14-16], М.Я.Чорев [17] та багато інших дослідників вивчали сарматські знаки та їхнє призначення або мовні особливості.

Мета роботи полягає у визначенні художніх особливостей царських гербів-тамгів та встановленні їхньої приналежності, а також у спробі з'ясувати докладніше значення та символіку цих своєрідних зображень.

Основна частина

Зображення родових царських знаків – „тамг“ зустрічаються, переважно, на території Боспорської держави, у містах-колоніях і полісах Північного Надчорномор'я з III ст. до н.е., але символом влади вони стали лише у I ст. до н.е. і з часом трансформувались у геральдичну форму. Їхні численні знахідки дозволяють провести територіальний, композиційно-пластичний і порівняльний аналіз у контексті культових уявлень.

Майже кожен цар боспорської держави у сарматський період мав свою власну тамгу. Як вказують учені, для боспорських правителів і знаті вони були необхідні для утвердження свого царського пріоритету, відображаючи правлячу династію. Кожен елемент родової тамги мав певну символіку.

Умовно їх можна відокремити на знаки простої і складної конфігурації, а також тризубі тамги. Прості гербоподібні знаки мають вигляд з'єднаних між собою трьох, чотирьох ліній у цілісну форму і мають два або три яруси. Складні царські знаки містять в основі геометричну форму (коло або трикутник), від якої відходять прямі або криволінійні елементи, підкреслюючи владну приналежність і статус. Тризубі тамги вважаються складнішими і є характерними владними символами Боспорських царів.

Їхню форму та приналежність згідно періодів правління можна відобразити у вигляді таблиці №1.

Схематична форма знаків не була випадковою і мала довгий шлях перетворення, змінюючи пластичні характеристики та композиційну побудову.

Першим почав широко застосовувати тамгу боспорський цар Асандр у I ст. до н.е. Форма знака має вигляд доволі простої схеми. У нижній частині зображено коло, з якого виходять дві чіткі лінії, що розходяться у різні боки. Цей принцип побудови зустрічається

Надійшла до редакції 27.11.2012

дуже часто і використовується при оздобленні стел до початку IV ст. н.е. Взагалі прості геометричні форми є характерною рисою знаків I ст. до н.е., їхній загальний образ нагадує стилізоване зображення тварини (бика, коня) або людини (божества). Форма кола в сарматській культурі, згідно за релігійно-міфологічними уявленнями, завжди означала Сонце, тому тамгу Асандра можна назвати солярним символом. Поєднання двох культових образів Сонця і тварини, які для сарматів були також священними, досить символічне й зустрічається постійно.

Дослідження різних аналогів і схем показало, що сарматські царі використовували не одну, а кілька тамг, інколи навіть різних за формою. Схожими рисами з тамгою Асандра характеризується інша група знаків, приналежність яких ще не встановлено, тому приписувати їх Асандрові ми не можемо, бо кожна лінія або риска може мати певний зміст.

Кожен правитель з приходом на царство впроваджував свій символ Сонця. Якщо це були тісні родинні зв'язки, то відмінність, як ми бачимо, незначна.

Свій внесок в історію сарматської знакової системи зробила й боспорська цариця Динамія, яка правила на Боспорі двічі, на межі I ст. до н.е. і I ст. н.е. Її знаки були знайдені і на монетах [1, с. 160], і на кам'яних плитах на території Ольвії, Танаїсу та Ілуаті, виявив їх М.А.Захаров наприкінці 20-х років XX ст. [5].

Тамга Динамії – це своєрідне тлумачення солярного культу. Тут поєднано два культових символи: земний і небесний. Знак відзначається крайнім схематизмом зображення. Він немовби вирізьблений однією лінією. У формі трикутника закладений образ Сонця, що є характерною рисою композиційної будови знаків кінця I ст. до н.е. – I ст. н.е. Верхня частина виконана у вигляді двох паралельних ліній і нагадує роги бика. Цей мотив був поширений у скіфів, хоча, можливо, для сарматів він символізував своєрідну „блискавку” або руки „Великої богині” [2, с. 169, рис. 372].

Поряд з цим знаком на плитах зустрічаються аналогічні, але з певними відмінностями: у нижній частині знака під трикутником позначено три вертикальні лінії однакового розміру – одну зображено посередині, дві інші – по боках. Можливо, це прототип загальновідомої тамги Динамії.

На початку I ст. н.е. композиція тамг змінюється. На знаках з'являються завершення S-подібної форми. Тамга сарматського царя Аспурга, яку в той час було впроваджено в родову символіку, почала використовувати саме цей принцип побудови.

Знаки Аспурга були знайдені на території південно-східного Криму – у Керчі і мали вигляд трьох, в окремому випадку – чотирьох, гачкоподібних ліній, які були з'єднані між собою та символізували рух Сонця.

Розглядаючи тамги сарматських царів, слід звернути увагу й на особистий герб Фарзоя, який має певні спільні риси зі знаком Аспурга і виявлений за допомогою монети, знайденої на території Ольвії [13, с. 12]. Її художньою особливістю є вертикальна лінія, яка з'єднує верхню і нижню частини знака.

Існують також два види цього знака, де застосовуються геометризовані, гачкоподібні та S-подібні лінії, з'єднані між собою.

Тамга Інісмея з'явилася згодом, у середині I ст. н.е. [13, с. 12], і має схожу композиційну структуру побудови, але чомусь не позначена на плитах. Вона має дві різні конфігурації та складається з трьох частин. Варіант перший має вертикальну симетрію, де вгорі та в нижній частині зображено двоволоту; на вертикальній лінії, що їх з'єднує, бачимо коло. Варіант другий має відмінність лише у верхній частині, що має вигляд горизонтальної S-подібної лінії. Форму знака можна трактувати по-різному, порівнюючи її з клепсидрою чи схемою світобудови, однак, у ньому чітко відчувається культовий характер: зв'язок землі, Сонця та неба.

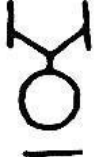
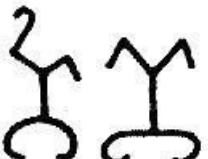
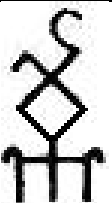

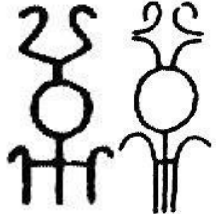

Правління сарматських царів на Боспорі було спадковим, тому з приходом нового спадкоємця обов'язково змінювався і характер тамг. Період з II – початку III ст. н.е. ознаменувався появою тризубого знака боспорських царів Реміталка [18], Тиберія Юлія Євпатора, Савромата II та Рискупорида III. Вивчаючи схему нижньої частини знака, можна припустити, що це схематичне зображення орла, який має дві голови, які повернуті у різні боки. Загальновідомо, що у давньоримській імперії основним гербовим знаком був двоголовий орел і, якщо врахувати, що Боспорські царі вважали Рим своїм покровителем, вірогідність такого припущення цілком доречно і має логіку.

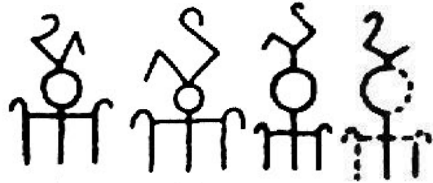
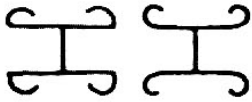
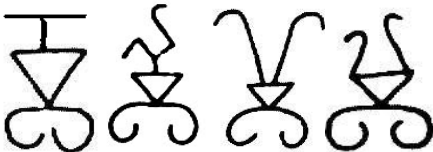

Мотив тризубого гербового знаку був досить розповсюджений і використовувався для оздоблення різних виробів декоративно-прикладного мистецтва: дзеркал, статуеток, іграшок, а також карбувався на монетах. Його бачимо і на кам'яній скульптурі. Середня частина також має символічне значення і відіграє важливу роль у формуванні художнього образу. Досить цікаво, що в цій групі тамг здебільшого змінюється лише середня частина, при цьому основна структура схеми залишається традиційною. Зображення спочатку ромба, потім трикутника, а слідом за ним – кола свідчить про популярність і канонізацію образу Сонця, і має різну інтерпретацію. Верхня частина є досить типовою і зустрічається часто, однак питання її походження залишається відкритим. Але, виходячи із суб'єктивних даних та беручи до уваги подібність пластичних засобів, конфігурацію ліній, а також культовий аспект, можна припустити, що це символічне зображення руху Сонця.

Знак Савромата II виявив В.В.Шкорпил [20], а Е.Міннз уперше вказав на приналежність іменного знака царю Рискупориду III [21]. З цього приводу треба навести твердження В.С. Драчука про походження цих знаків [3]. За його словами, форма „триденс” – символ бога Посейдона (ім'я його пов'язане з давньогрецькими міфологічними уявленнями), який служив, за Д.Б.Шеловим, підтвердженням права чеканити монети, яке мали всі елліністичні династії, і зображення якого було необхідне боспорським правителям для підтвердження свого царського статусу [19, с. 195-196].

Таблиця №1.

Царські гербоподібні тамги I ст. до н.е. – початку IV ст. н.е.

Ім'я	Час виготовлення	Схема знаків	Місце знаходження
Асандр	I ст. до н.е.		Пантикапей (Керч).
Динамія	кінець I ст. до н.е. – початок I ст. н.е.		Ольвія, Танаїс, Ілуат
Аспург	початок I ст. н.е.		Ольвія, м. Кривий Ріг.
Асандр	I ст. до н.е.		Пантикапей (Керч).
Фарзой і Інісмей	середина I ст. н.е.		Крим.
Реміталк	середина II ст. до н.е.		Танаїс, Пантикапей (Керч).
Тиберій Юлій Євпатор	середина II ст. до н.е.		Пантикапей (Керч), Таманський півострів, Прикубання
Савромат II	кінець II ст. н.е. – початок III ст. н.е.		Пантикапей (Керч), Таманський півострів, Танаїс.
Рискупорид II	початок III ст. н.е.		Заветинський могильник (Крим).

Рискупорид III	середина III ст. н.е.		Пантикапей (Керч), Танаїс.
Інінфімей	середина III ст. н.е.		Танаїс
Рискупорид IV	кінець III ст. н.е.		Пантикапей (Керч).
Фофорс	кінець III ст. н.е. – початок IV ст. н.е.		Неаполь Скіфський, Пантикапей (Керч).

Також, власником тамги від середини III ст. н.е. був Рескупорид II, однак цікавим є те, що її схема досить нетипова для цього періоду. Вона нагадує літеру „П” і також має дві різні конфігурації. У першому варіанті вертикальна лінія зображена рівною, а права має гачкоподібну форму, де верхня частина залишається горизонтальною. Другий варіант відрізняється тим, що ліва і права вертикальні лінії мають гачкоподібне закінчення, а згори позначені дві горизонтальні лінії одна під одною. Тамги Рескупорида II знайдені на кам'яних плитах Боспору, Танаїсу, Пантикапею.

Тамга Інінфімея, датована серединою III ст. н.е., не відрізняється особливою конфігурацією або складністю схеми. Вона побудована на основі двох, майже ідентичних гачкоподібних елементів, з'єднаних короткою вертикальною лінією. На плитах, що присвячені перемогам Боспору, знак Інінфімея мав чітку геометризовану форму й виконаний ретельно. Тамга знайдена на декорі кам'яної скульптури в чотирьох зразках на території Танаїсу (Східний Боспор). Вона дуже схожа на тамгу Фарзоя та Інісмея, можливо тому, що Інінфімей мав з ними спільну династичну лінію.

Встановити приналежність тамги Рескупорида IV вдалося лише за допомогою порівняльного аналізу з монетами Боспору кінця III ст. н.е. [1, табл. 40]. Її зображення було знайдено на фрагментах стел, на отинькованих стінах склепів і на стелях будинків. Знак є своєрідною формою, що складається з трьох основ: нижня частина зображена у вигляді двоволотного символу; середня частина позначена у вигляді трикутника, але особливістю є те, що трикутник спрямовано донизу. Верхня частина знака є в одному випадку вертикальною лінією, яка з'єднана з коротким горизонтальним завершенням, в іншому – нагадує верхню частину тамги Тиберія Юлія Євпатора і Реміталка. У рідкісних випадках її також було оформлено у вигляді двох гачкоподібних ліній, що виходять із середини

верхнього краю трикутника і розходяться в різні боки. Існує також форма, де лінії верхньої частини починаються з різних боків трикутника.

Слід зазначити, що зображення тамг Рескупорида IV майже завжди супроводжувалися піктографічними малюнками тварин у профіль. Контуром були позначені роги, голова, тулуб, ноги та хвіст.

Не менш своєрідною є тамга сарматського царя Фофорса, що з'явилася наприкінці III ст. н.е. – початку IV ст. н.е. Вона була знайдена на території Неаполя Скіфського та Пантикапею. При дослідженні тамг Фофорса ми виявили два їх різновиди. У першому варіанті верхня частина має вигляд вертикальної лінії, що завершується гачкоподібно та спрямована праворуч, а посередині зображено коло. Нижня частина має горизонтальну змієподібну лінію.

Розглянуто також інший варіант знака Фофорса: вертикальна лінія з гачкоподібним завершенням, спрямованим у лівий бік, нижня частина змінюється на тризуб, спрямований донизу, і стає схожою на інші тамги II – III ст. н.е. Хронологічно можна припустити, що це був перший різновид тамг такого типу.

Кожен елемент царської тамги був символом влади. Поєднання символів неба, Сонця, священних тварин і богів, які схематично об'єдналися у знаках, мусило свідчити про благословення царя та його дій. Знаки цієї групи були своєрідними родовими царськими гербами та служили символом влади на території всієї Боспорської держави.

Висновки. Аналізуючи царські тамги Боспору, слід підкреслити, що майстри сарматського періоду, інтуїтивно, на початковому рівні оволоділи основними художніми принципами формотворення, враховуючи всі аспекти психологічного навантаження і закладений змістовий характер, а також усіма композиційними прийомами: пропорційністю та єдністю елементів, цілісністю форми тощо.

Література:

1. Анохин В. А. Монетное дело Боспора / Владилен Афанасьевич Анохин. — К. : Наук. думка, 1986. — 180 с.
2. Голан А. Миф и символ / Ариэль Голан. — М. : РУСЛИТ, 1994. — 2-е изд. — 375 с. : ил.
3. Драчук В. С. Система знаков Северного Причерноморья (Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры) / Виктор Семёнович Драчук. — К. : Научная мысль, 1975. — 175 с.
4. Драчук В. С. Про Царські знаки Боспора Кіммерійського / Віктор Семенович Драчук // Археологія. — 1969. — № 22. — С. 232–235.
5. Захаров Н. А. Вновь найденная каменная плита со знаком, из района Кубанских плавень / Н. А. Захаров // Записки Северокавказского краевого общества археологии, истории и этнографии. — Ростов-на-Дону, 1929. — Кн. 1. — Т. 3. — Вып. 5-6. — С. 9–20.
6. Иванова А. П. Боспорские антропоморфные надгробия / А. П. Иванова // Советская археология. — 1950. — № 13. — С. 243–246 : рис 8-9.
7. Иванова А. П. Знак на известняковой стеле из Малой Козырки / А. П. Иванова // Отчёт археологической комиссии. — 1909-1910. — С. 101 : ил.
8. Константинов Н. А. Начало расшифровки загадочных знаков Приднепровья / Н. А. Константинов // Вестник Ленинградского университета. — № 14: серия истории языка и литературы. — Л., 1963. — Вып. 3. — С. 107.
9. Константинов Н. А. Народные резные календари / Н. А. Константинов // Музей антропологии и этнографии Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая Академии наук СССР. — Т. 20. — М.-Л., 1961. — С. 84–113.
10. Константинов Н. А. Черноморские загадочные знаки и глаголица / Н. А. Константинов // Ученые записки Ленинградского университета. — № 197: серия филологических наук. — Л., 1957. — Вып. 23. — С. 110–146.
11. Константинов Н. А. Скифо-сарматские знаки на памятниках Причерноморья : (К вопросам происхождения славянского письма) / Н. А. Константинов // Крым. — 1951. — № 7. — С. 245–255 : ил.
12. Корпусова В. Н. Новые памятники с сарматскими знаками / Валентина Николаевна Корпусова // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1971. — Вып. 7. — С. 239–245 : ил.
13. Симоненко А. В. Фарзой и Инисмей – величайшие цари Аорсии / Александр Владимирович Симоненко // Древний мир. — 2001. — № 1. — С. 12.
14. Соломонік Е. І. Про царські знаки Боспору Кіммерійського / Елла Ісаківна Соломонік // Археологія. — 1969. — № 22. — С. 234–235.
15. Соломонік Е. І. Нові пам'ятки з сарматськими знаками / Елла Ісаківна Соломонік // Археологічні пам'ятки Української РСР. — 1962. — Т. 11. — С. 158–167 : іл.
16. Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья / Элла Исаковна Соломоник. — К. : Изд-во АН УССР, 1959. — 178 с. : ил. — Библ. : С. 173–175.
17. Чореф М. Я. Антропоморфная стела и плита с тамгообразным знаком из фондов Бахчисарайского музея / М. Я. Чореф // Советская археология. — 1985. Вып. № 2. — С. 239–242 : ил. — Библ. : С. 60.
18. Шелов Д. Б. Тамга Римиталка / Дмитрий Борисович Шелов // Культура античного мира. — М., 1966. — С. 268–277.
19. Шелов Д. Б. Античный мир в Северном Причерноморье / Дмитрий Борисович Шелов. — М., 1956. — С. 65–188.
20. Шкорпил В. В. Заметка о рельефе на памятнике с надписью Евпатерия / Владислав Вячеславович Шкорпил // Известия Археологической комиссии. — Вып. 37. — СПб., — 1910. — С. 23–35.
21. Minns E.H. Scythians and Greeks / E. H. Minns. — Cambridge, 1913. — P.